

УДК 82.091

*Світлана Пилипишин, доцент,
«Бережанський агротехнічний інститут»
Відокремлений підрозділ
Національного університету біоресурсів і природокористування України*

УКРАЇНОФІЛЬСЬКИЙ РУХ В ОЦІНКІ РОСІЙСЬКИХ УЧЕНИХ ПЕРІОДУ 70-90 РОКІВ ХІХ СТОЛІТТЯ

Дане дослідження має на меті простежити зміну смислових функцій українофільства в російській науковій свідомості 70-90-их рр. ХІХ ст. Фіксуються типові семантими тих учених, які захищали й обстоювали або проблематизували права і перспективи українства щодо самобутності культури на матеріалах авторитетних російськомовних тогочасних видань.
Ключові слова: українофільство, національна самосвідомість, народність, «малоруський язък», українська мова, наріччя, самобутність, право на самостійність.

Предлагаемое исследование своей целью имеет проследить смену смысловых функций украинофильства в русском научном сознании 70-90-х годов ХІХ в. Фиксируются типичные семантемы тех ученых, которые защищали и отстаивали либо же проблематизировали права и перспективы украинства по поводу самобытности культуры на материалах авторитетных русскоязычных изданий того времени.
Ключевые слова: украинофильство, национальное самосознание, народность, «малорусский язык», украинский язык, наречие, самобытность, право на самостоятельность.

The given research aims to trace the change of semantic features of ukrainofilstva in Russian scientific minds of 70-90th in the 19th century. Semanthemes are typical for those scientists who defended and asserted rights and prospects of Ukrainian identity in culture based on materials of well-known Russian-speaking editions.
Key words: ukrainofilstvo, national self-consciousness, nationality, "malorusskii yazyk", Ukrainian language, dialect, identity, the right to independence.

Термін «українофільство» українські і російські джерела пов'язують із пробудженням національної самосвідомості українців. Так, на початку ХХ століття «Велика енциклопедія» під редакцією С. Южакова підсумовувала: «Национальное самосознание малороссовъ, живущихъ въ Россіи (проявлявшееся ранѣе въ другихъ формахъ), при помощи создания особой письменной литературы нужно отнести къ началу ХІХ вѣка. 1798 была напечатана «Виргиліева Энеида, перелицованная на малороссійскій языкъ» И.П. Котляревськимъ» [2, 798]. Проявам свідомості, яка осягала самобутність українського народу, сприяли тривалі наукові етнографічні, лінгвістичні та історичні праці професорів О. Бодяньського, В. Григоровича, М. Костомарова, М. Максимовича, І. Срезневського та інших. Вони, як відомо, досліджували з різних точок зору особливості мови, побуту, світогляду та характеру українців в історичному їх розвитку, хоча тоді вживалися офіційно лексеми «наріччє», «Малороссія», «Южноруський край». Однак нагромаджуваним фольклорним і етнографічним матеріалом реальні його носії і шанувальники підтверджували вияви любові до всього автохтонного, корінного, що і зумовило етимологічну мотивацію словотвору «українофил» за звичними зразками «славянофил», «москвофил». Поіменовані так представники корінного населення склали рух українофілів, який особливо поширився на початку 60-х років ХІХ століття і активізував подальший розвиток українства.

Хоча багато сучасних українських дослідників пов'язують українофільський рух із заснуванням та діяльністю Кирило-Мефодіївського товариства та трьох його організаторів – Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша – і наступною їхньою роботою у Петербурзі, проте відомий

російський вчений другої половини XIX століття, дослідник українського письменства того періоду, О. Пипін убачав витoki цього явища значно раніше. За його спостереженням, уже «въ началѣ тридцатыхъ годовъ, когда новая малорусская литература едва делала свои первые шаги, когда Костомаровъ и Кулишъ сидѣли еще на школьныхъ скамьяхъ, а Шевченко былъ казачкомъ у своего пана, когда въ литературѣ не сложилось еще никакихъ мыслей о томъ, можетъ ли и должна ли существовать малорусская литература, имѣетъ ли эта народность какое-нибудь этнографическое и историческое право, а вмѣстѣ и основаніе для какой-нибудь народной гордости, эти вопросы поднималъ, однако, оригинальный писатель, производившій большое впечатлѣніе въ свое время новыми неожиданными взглядами на русскую исторію, на славянство, вообще на національные вопросы (...). Это былъ Венелинъ» [13, 736]. О. Пипін мав рацію, бо Венелін як виходець з Карпат, залишивши свій край, студіював у Росії медицину, а не історію чи філософію, та, будучи людиною обдарованою, цікавився історією за переслівами давніх літописів, на ґрунті народного побуту шукав історичного значення там, де його не бачили інші.

На початку 30-х років XIX століття Венелін поставив питання про іншу грань народності у статті «О спорѣ между южанами и сѣверянами на счетъ ихъ россизма» [3]. Автор прагнув розглянути питання про взаємини Північної та Південної Русі, починаючи ще з XVII століття, коли в Малоросії панували свої усталені особливості народного побуту, звичаїв, освіти, церковності, відмінні від московських. Це, з одного боку, викликало побоювання щирих малоросів, що подібні питання можуть порушуватись російською владою, представники якої не довіряли ні цим звичаям, ні церкві. Венелін пересвідчився, що в період романтизму серед освічених людей Малоросії виявилось чимало тих, хто з любов'ю віддався культурі своєї народності. На думку Т. Бовсунівської, «народність в естетиці Ю. Венеліна є провідною категорією» [1, 268].

Виходячи з диференційованого поняття «народності», Венелін включився в суперечку про «россизмъ южанъ і сѣверянь», називаючи їх гілками «руссаго народа», які своїм корінням сягають давнини. На роздуми Венеліна відгукнувся згодом О. Пипін у журналі «Вѣстник Европы» як історик літератури: «Для Венелина вопросъ о россизмѣ южанъ и сѣверянь совершенно простъ: ни за тѣми, ни за другими нѣтъ въ этомъ отношеніи никакого преимущества; тѣ и другіе – такіе же русскіе, и спорить имъ не о чемъ; надо только, чтобы обѣ стороны это поняли, чтобы познакоившись съ исторіей, увидѣли, какъ народъ одного корня, по исторической необходимости, видоизмѣнился на свои отгѣнки, и чтобы они помирились, наконецъ, взаимно признавши свои отличія» [13, 740].

Таким чином, стаття Венеліна ставила питання про те, що існувало питання про відмінність «россизма южанъ і сѣверянь», тобто про те, хто такі були «россы», кому з них належить давня руська історія і заслуга заснування російської держави та національності – питання, які набули гостроти в 50-х роках XIX століття в полеміці М. Погодіна та М. Максимовича.

Упродовж 20-40-х років XIX століття питання про продуктивність і перспективи української мови неодноразово піднімали російські вчені: істинно росіяни і ті, хто мав українське походження, але працював у російськомовних установах. Їх праці, пропагуючи проблему, в майбутньому стали основою для утвердження українофільства. Згадаймо «Граматику» Греча, видану у 1827 році.

Проте тоді ж (1827 р.) М. Максимович у передмові до першої збірки своїх пісень переконливо пояснював, що на «малорусській языкъ» треба дивитися як на особливий «языкъ», відмінний від великоруського, а надто від польського. Схожі думки про особливість «малоруссаго языка» висловлював і О. Бодянський.

Михайло Максимович декілька разів ще повертався до питання про становище своїх земляків, місце «південно-руської» мови в колі інших слов'янських мов. Його судження можна відобразити схематично.

Рис. 1.1 «Південно-руська» мова в колі інших слов'янських мов

Таким чином, учений зробив висновок, що “разрядъ южно-русскій (съ нарѣчіями)” є мовою незалежною від мови великоруської, рівноправною з останньою і, можливо, навіть ще більш давньою.

Зусиллями ряду філологів, які перейнялися проблемами мови, і на ґрунті успішної літературної творчості письменників, які користувалися рідною мовою, з 60-х років XIX століття окреслюється інший аспект в осмисленні українофільства на мовному матеріалі. «Теперь предметъ едва ли не впервые поставленъ былъ научно. Главное мѣсто принадлежитъ здѣсь трудамъ г. Потемнина, значительнѣйшаго изъ нашихъ филологовъ настоящаго времени» [13, 762]. Так О. Пипін скеровував суперечку, започатковану Венелінім у бажане річище: «Съ того времени взаимное изучение очень подвинулось; въ литературѣ, которая была единственнымъ (хотя крайне неполнымъ) выражениемъ общественности, совершилось нѣсколько замечательныхъ фактовъ, которые, повидимому, должны бы служить к примирению. Новые открытія въ малорусской поэзіи, ея замѣчательныя эпическія думы, изображения малорусской жизни у Гоголя, Квитки, Шевченка, Вовчка, даже Кохановской, произвели сильное впечатлѣніе и на «сѣверянь» [13, 743].

У 70-90-і роки XIX століття «українофільство» набуло широкого розповсюдження і почали увиразнюватися його негативні конотації. Той же О. Пипін у статті «О сравнительно-историческомъ изученіи русской литературы», вміщеній у журналі «Вѣстникъ Европы» ще 1875 року, підкреслював, що «перемѣна языка, хотя бы литературнаго, есть своего рода лишеніе національности, смягченное, облегченное, но тѣмъ не менѣе тяжелое для общества и нелегко исполнимое» [12, 658]. Далі вчений вказував на різноманітні форми національних рухів, що мали місце в багатьох народів (історія німецького та італійського єднання) та народностей (словени і серби, галичани і «южноруссы» та росіяни) і наголошував: «У насъ самымъ заметнымъ явленіемъ этого рода было то, что называютъ українофільствомъ» [12, 660]. Семантика «українофільство» вживалася без строгого термінологічного статусу. Змістове наповнення цієї лексеми окреслювалося контекстуально. Тому функціонування цього словесного явища потребує докладнішого аналізу і системного підходу. Особливо якщо зважити на існування різномовної періодики, історії журналістики, літературної критики і на помежові (пограничні) феномени українсько-російських взаємин. З такого погляду виявляється далеко не повно вивченим значний масив так званих «товстих часописів», на шпальтах яких виступали історики, літературознавці, мовознавці, фольклористи, етнологи і публіцисти 60-90-х років XIX століття. Цей історичний відтинок українсько-російських взаємин ускладнювався відомими Валуєвським циркуляром та Емським указом, що позначилися не тільки на стані тогочасної культури, а й зумовили ряд далекосяжних наслідків, які в трансформованому вигляді проявляються і досі. Усі відтинки полеміки з приводу функціонування українофільства навіть за умов великої державної заборони і переслідування його прихильників відбулися лояльними щодо уряду вченими (О. Пипін, М. Костомаров, М. Де-Пуле), які, навіть полемізуючи між собою, виправдовували уряд, пояснювали природність бажання послідовних українців, застерігаючи їх від підміни культурницьких намірів політичним сепаратизмом. Це була відверта

угодовська стратегія.

У журналі «Вѣстникъ Европы» М. Костомаров заявляв і пояснював, що деякі малоруси пишуть по-українськи, бо для них це легше і зручніше, ніж по-російськи. Особливо, якщо вони хочуть репрезентувати життя малоросів, їх мовлення та народний світогляд. Інші краще володіють народною мовою, ніж книжною російською, яка хоч і добре вивчена ними, але зумисне вивчена, а не природна. Навчання в сільських школах для українських дітей треба, на думку Костомарова, проводити паралельно: «въ руководствахъ необходимо прилагать и малорусскій текстъ излагаемого по-русски предмета» [7, 403].

М. Костомаров не відкидав потреби зробити «общій русскій языкъ» літератури та освіченого суспільства єдиною мовою народу у всій імперії. А це можливо лише при повній свободі всіх «языковъ» і «нарѣчій» держави. Насильницьке і вимушене вивчення російської мови не принесе успіхів.

На сторінках російської періодики того часу часто з'являлися публікації, в яких автори проблематизували право української мови, літератури на самостійне існування взагалі. Так, у журналі «Русскій вѣстникъ» відомий російський педагог М.Ф. Де-Пуле у статті «Къ вопросу объ украинофильствѣ» констатував: «Въ Россіи, въ настоящее время, существуетъ особое нарѣчіе, признанное вреднымъ, и особая литература, лишившаяся права на жизнь и развитіе. Мы говоримъ о малоросскійскомъ языкѣ и его литературѣ, для которыхъ печатная арена закрыта съ 1876 года» [5, 848].

Вірнопіддані російському самодержавству діячі вважали, що «общій русскій литературный языкъ» з XVIII століття остаточно став мовою культури, мовою всієї російської інтелігенції (а не лише північно-східних губерній), придатною для будь-яких потреб російського народу, визнаний Європою та Азією. «Думать о другомъ какомъ-то языкѣ, прискивать его, сочинять его не только во все XVIII столѣтіе, но и въ первой половинѣ XIX было бы сочтено нелѣпостью, логическимъ абсурдом. Искусственное созданіе литературнаго языка особаго для малороссовъ есть затѣя, прихоть, ни на что не нужная, ничѣмъ не оправдываемая и положительно вредная для всѣхъ трехъ русскихъ племенъ, какъ явленіе не сближающее, а разъединяющее и отчуждающее ихъ другъ отъ друга» [5, 852].

Русифікований М. Де-Пуле вважав наполегливе втілення в життя «малоруської» мови абсурдом і називав М. Костомарова «Донь-Кихотомъ украинофильства» [5, 854]. Отже, закономірне прагнення українофілів створити новий «малорусскій литературный языкъ» деякі російські вчені розглядали як явище штучне та шкідливе, як літературний розкол. Останній, як літературний сепаратизм, вважався не наслідком, а причиною українофільської діяльності.

М. Костомаров заперечував «толки о какомъ-то украинофильскомъ измышленномъ языкѣ, которымъ кто-то хочетъ замѣнить существующій общерусскій культурный языкъ интеллигенціи» [9, 435]. Він вимушений був захищатися: «Вопросъ о малорусскомъ языкѣ касается въ настоящее время малорусскаго простонародія и тѣсно связывается съ мыслью объ умственномъ развитіи этого простонародія, а вмѣстѣ съ тѣмъ съ потребностью этнографіи изслѣдовать и изучить исторію, духовный и матеріальный бытъ малорусскаго племени, а вовсе не ведетъ за собою замѣны общерусскаго культурнаго языка какимъ-то инымъ искусственнымъ» [9, 436].

М. Костомаров, як справжній українофіл, захищав і таких однодумців, як О. Бодянский, В. Григорович і М. Максимович, відзначаючи: «Всѣхъ трехъ зналъ я очень близко и могу засвидѣтельствовать, по чистой совѣсти, что все сказанное о нихъ г-мъ Де-Пуле – вопіющая неправда. Всѣ трое относились съ большимъ сочувствіемъ къ идеѣ развитія малорусской рѣчи и къ изученію народной малорусской жизни» [9, 436].

М. Де-Пуле дорікав М. Костомарову, що останній, мовляв, дуже мало робив для малоруського слова, а клопотався про «общерусскій литературный языкъ», хоча той допускав необхідність малоруського слова лише для домашнього вжитку. Учений виправдувався тим, що інтелігенція в будь-якому суспільстві завжди складає меншість. Це явище відоме не лише в Україні, а й в європейській історії. В Україні цей привілейований стан, знаний під назвою «землянь», розбещений царськими грамотами, здобуваючи собі землі, що передавалися з роду в рід, прирівнювався до дворян і добровільно переходив на службу імперії. Вони згодом ставали кріпосниками і втрачали зрештою будь-які ознаки українофільства. Але М. Костомаров не дорікав, як Т. Шевченко, українському дворянству за те, що воно соромливо червоніло, коли випадково промовляло українське слово, незрозуміле та смішне для його товариша, «великорусскаго» дворянина; що соромилося свого прізвища і додавало до нього «въ», щоб здаватися «великоруссом». «Не станемъ винить ихъ и за это. Потому что то было дѣло исторіи» [8, 890]. Так виrozumіло міркував історик М. Костомаров, особливо після відбуття кари за участь у братстві.

Важливу роль у цій справі відіграла стаття М. Драгоманова «Что такое украинофильство»,

надрукована в журналі «Русское богатство» 1881 року за підписом М. Петрик. Часопис «Русское богатство» користувався попитом «у середовищі інтелігенції завдяки цікавій белетристиці» [6, 661]. Стаття була гостро полемічною, тривалий час не включалася до зібрання творів М. Драгоманова. Одним із мотивів її замовчування в російсько-українському дискурсі могло бути і те, що її текст репрезентувався публічно (в журналістиці) за неясним підписом – М. Петрик. А між тим ця містифікація мала прозору аллюзію: «М. Петрик» – неначебто малий Михайло Петрович Драгоманов. Проте справжня причина полягала, очевидно, в тому, що автор, як українець за походженням і захисник інтересів рідного народу, аргументовано свого часу розвінчав публіциста, який регулярно виступав у часописі. Якийсь Л. Алексєєв буцімто ідентифікувався з «малоросом». М. Драгоманов/М. Петрик багато цитував свого опонента: «И мы, малороссы из партии народников, признаем своей родиной Малороссию, как национальную единицу» [6, 430]. Той Алексєєв, писав далі Драгоманов, «решительно разделяет «работу для народного дела» и работу для «национальности» [6, 431]. Але М. Петрик уже як М. Драгоманов протягом статті показав, що «вся эта аргументация пословицами и аксиомами вовсе не убедительна, потому уже, что она нелепа и заключает в себе противоречия» [6, 431]. Полеміст, добре знаючи історію і народну творчість українців, посилаючись на відомих українських авторів – П. Куліша, М. Костомарова, М. Антоновича, Т. Шевченка, – дотепно іронізував: «Как эта работа похожа на крыловского осла!» [6, 437]. Найцікавішим є те, що М. Драгоманов як історик і компаративіст інформував Алексєєва про достеменні культурно-історичні факти, які останній мав би добре знати для того, щоб глузувати з «українофілів». Це засвідчує така простора довідка: ««...» г. Алексєєв во всех своих рассуждениях и предположениях об украинофилах и «украинском возрождении» ни на минуту не задумался о том, что ведь не весь украинский народ находится в России, а что более 3-х миллионов его живет в Австрии и что там украинцы имеют более 15 периодических изданий, пользуются своим народным языком не только в элементарных школах, но и в гимназии и даже в университете» [6, 439] і мають переклади Байрона, Шеллі, Шекспіра і навіть Геккеля і Ланге.

У своїй полеміці М. Драгоманов, згадуючи відомі факти, не цурався і теоретичних порівняльних суджень, як-от: «Европейское человечество уже попробовало такой способ объединения, – в то время, когда языком культуры, которую монополизировали римская администрация и потом римская церковь, был язык латинский» [6, 441-442]. Однак з подібних заходів нічого не вийшло, крім того, що ще цар Петро Перший «онемечивал русских» [6, 443]. У цьому контексті повчальним досі був давній висновок М. Драгоманова: ««...» возрождать украинскую национальность нет надобности, так как она не умирала, а существовала всегда и продолжает существовать и теперь «...»» [6, 446]. М. Драгоманов уже тоді відкидав тезу, що «национальность – пустой идол» [6, 448], обстоюючи іншу істину, що «украинофил может быть не только федеральным панславистом, но и федеральным космополитом и что он только в общечеловеческом благе видит спасение своей родины» [6, 451].

Підходячи до підсумків своєї полеміки з Алексєєвим, українець за переконаннями, понад сто років тому твердив: «Но раз мы признали существование в украинском народе черт оригинальной нации, – нет никакой возможности теоретически оспаривать выводы и стремления украинофильства» [6, 454].

І Франко, М. Грушевський, як побачимо далі, зробили свій внесок у згадану полеміку про українофільство усім корпусом своїх праць уже після смерті М. Драгоманова.

Таким чином, «українофільство літературне» [11] розглядалося російськими вченими 70-90-х років XIX століття з різних мотивів, але більшість поділяли і відстоювали переконання, що «малорусский язык – лишь нарѣчие общерусскаго языка, а вся современная малорусская литература есть лишь болѣзненный наростъ на русскомъ народномъ тѣлѣ, ибо незачѣмъ сочинять свою литературу, если есть готовая за кордономъ, богатая и блестящая литература великорусская» (Мончаловський, Де-Пуле). Суперечки і міфи спростував лише час, визвольна боротьба українців, але заторкнуте питання увиразнює свою ідейно-філософську вагомість і практичне значення для переосмислення історико-філологічних фактів, коли враховувати внесок М.П. Драгоманова, І.Я. Франка, М.С. Грушевського і логічну перспективу у функціонуванні лексем/понять (термінів) концепції українофільство-українство-українознавство.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бовсунівська Т. Історія української естетики першої половини XIX століття / Тетяна Бовсунівська. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2001. – 344 с.
2. Большая энциклопедия : словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания в 20 т. / [под редакцией С.Н. Южакова]. – С.-Петербург : Типо-литография книгоиздательского Т-ва «Просвѣще-

- ніе», 1904. – 867 с.
3. Венелинь Ю. О спорѣ между южанами и сѣверянами на счетъ ихъ россизма // Чтенія московскаго Общества Ист. и Древн. – 1847. – . –
 4. Кн. 4. – С. 1-16.
 5. Де-Пуле М. Къ истории украинофильства / Михаилъ Де-Пуле // Русскій вѣстникъ. – 1881. – № 3. – С. 210-234.
 6. Де-Пуле М. Къ вопросу объ украинофильствѣ / Михаилъ Де-Пуле // Русскій вѣстникъ. – 1882. – № 2. – С. 846-870.
 7. Драгоманов М. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»); [упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р.С. Мішук; приміт. Р.С. Мішука, В.С. Шандри] / Михайло Драгоманов. – К. : Либідь, 1991. – 688 с.
 8. Костомаровъ Н. Малорусское слово / Николай Костомаровъ // Вѣстникъ Европы. – 1881. – Т. I-II. – С. 401-407.
 9. Костомаровъ Н. Задачи украинофильства / Николай Костомаровъ // Вѣстникъ Европы. – 1882. – № 2. – С. 886-900.
 10. Костомаровъ Н. По поводу статьи г. Де-Пуле въ «Русскомъ Вѣстникѣ» объ украинофильствѣ / Николай Костомаровъ // Вѣстникъ Европы. – 1882. – № 5. – С. 434-437.
 11. Лѣсковъ Н. Заказная литература : [нѣсколько замѣчаній по поводу образцовой народной книжки] / Н. Лѣсковъ // Историческій вѣстникъ. – 1881. – Т. 6. – № 10. – С. 379-392.
 12. Мончаловскій О. Литературное и политическое украинофильство / О. Мончаловскій. – Львовъ : Типографія Ставропіїскаго Института, 1898. – 190 с.
 13. Пыпинъ А. О сравнительно-историческомъ изучении русской литературы / Александръ Пыпинъ // Вѣстникъ Европы. – 1875. – Т. 5. – № 10. – С. 656-665.
 14. Пыпинъ А. Споръ между южанами и сѣверянами. Вопросъ о малорусскомъ языкѣ / Александръ Пыпинъ // Вѣстникъ Европы. – 1886. – Т. 2 – № 4. – С. 736-776.